

„Пісня про Роланда“.

Статя Гастона Парі.

I.

Пісня про Роланда належить до тих поем, котрі старі Французи називали „*Chansons de geste*“, т. є. поема історична, призначена до співання, о котрій надто припускало ся, що основою єї послужило історичне оповідане списане по латині. І справді *Chansons de geste* відносять ся, принаймі найстарші між ними, до фактів історичних, але загалом автори їх черпали зовсім не з латинських хронік; є се широко розведені співи сучасні самим фактам.

Нема сумніву, що співи того рода існували на людській мові в часах Меровінгів і многі з них певно величали війни Карла Мартеля і Пепіна; та з найбільшим багатством і блиском вони розвились в часах Карла Великого, через що до єго панованя відносить ся й найбільша часть *Chansons de geste* із XI, XII, XIII і XIV віків, без огляду на те, чи факти, що лягли в їх основу, належать справді до часу єго панованя, чи вони є вчасніші або пізніші, або врешті, як се й є великому числі тих поем, особливо при найновіших, чи вони зовсім видумані.

Chansons de geste, уложені для кляси вояцької, були співані професіональними співаками, званими жоґлерн (*joculares*), або жоґледорн, жоґлерн (*joculatores*) котрі виспівували їх в супроводі скрипки. Нута була напевно дуже проста і повторяла ся для кожної строфи, а в кожній строфі для кожного стиха окрім хіба першого а інколи й остатнього. Стихи складали ся в 8, 10 або 12 складів, найчастійше в 12.

II.

Пісня про Роланда є одною з тих поем, що дійшли до нас у найстарішій формі; та не треба думати, що ся форма є сама первісна. Трагічний випадок, що становить єї основу, мусів від першої хвилі дати основу для многих пісень, що розходили ся дуже швидко по краю. Ті пісні, без сумніву короткі і патетичні, перемінювали ся помалу, поки з них не повстала поема зовсім оповідаюча і довга, що числить звиш 4000 стихів і була остаточно зредагована під кінець XI віку. Ся поема в тій редакції не дійшла до нас, принаймі ми не маємо єї в первісній формі. Та про єї редакцію і зміст дають нам виображене дві латинські версії, що доховали ся до наших часів, одна прозова а друга віршована; вони передають нам більш або менше вірно зміст інших поем французьких про єю саму подію, котрі для нас пропали.

Прозова редакція становить розділи XXI—XXIX хроніки списаної не довго перед половиною XII. віку і підсуненої автором під імя самого архієпископа Турпіна. Віршована редакція має назву „Carmen de prodicione Guenonis“; є се поема зложена в дістіхах темних та покручених і відносить ся без сумніву до того самого часу. Отсей Carmen представляє нам найстарішу формацію поеми, котру в рукописах французьких находимо тільки в остатній редакції; майже все те, що в редакції французькій ріжнить ся від „Carmen“-а, можемо вважати за новіші додатки.

Придивляючись сим двом латинським версіям, можемо сказати, що хроніка Турпіна дає нам версію зложену, в котрій певні подробиці можуть послужити до відтвореня ще старішого стану самої поеми, а другі вийшли з під пера клерикального редактора або якогось іншого посереднього дописувателя.

Стрібуємо тепер прослідити бодай з дебільшого еволюцію епічної теми про ронсевальську битву, лишаючи на боці аж до остатньої редакції всі ті подробиці, котрими ріжнять ся між собою поодинокі версії і беручи на увагу тільки те, що в них є спільного, насамперед у всіх трьох, а описля в Carmen'і і в „Роланді“ дохованім до наших часів. Назвімо стан поеми, котрий нам виявляє порівнане Турпіна, Carmen'a і звісного нам Роланда буквами RT, далі стан єї, який виявляє ся з порівняня Carmen'a з Роландом, о кілько вони оба ріжнять ся від Турпіна, RC, а саму поему про Роланда котру тут маємо під руками, звісну з многих рукописів французьких і з перекладів та переробок на різні чужі мови, буквою R. Почнемо свое порівнане від виясненя того дійсного факту, що став ся вихідною точкою ронсевальської епопеї і про котрий ми маємо дуже короткі звістки в літописних оповіданях.

III.

В р. 778 Карло, король Франків вертав, із походу, тільки на половину щасливого, до північної Іспанії, куди єго були покликали внутрішні свари музулманів, панів того краю; в кількох містах єго прийнято радісно, але супротив єго ожидания брами Сарагосси замкнули ся перед ним. Д. 15 августа 778 р., коли головна сила армії перейшла вже через піренейські просмики, на задню сторожу напали в долині Ронсеваль тамошні гірняки Баски. Вони зрабували всі пакунки, котрих стерегла сторожа і вимордували всіх вояків, що находили ся при ній; в числі тих побитих, пише Ейнгард, були капітан (сенешал) Ейггард, граф королівської палати Анзельм і Гродланд, граф бретанської мархії). Ся нещаслива пригода зробила дуже велике вражінє на уяву

*) Мархіяма або маркама в імперії Карла Великого називали ся провінції, що сусідували з чужими країями. Ті провінції мали свій осібний уряд, подекуди похожий на те, чим ще до недавна було в Аветрії „Військове Пограниче“. Мархія бретанська обіймала більше менше теперішню французьку Бретань і сусідувала з Бретанією Кельтською, незалежною від Карла В.

сучасних і без сумніву дала тему для многих пісень; один уступ в оповіданню історика, що писав о яких 60 літ після сего факту, доказує, що імена вбитих у Ронсевалі були загально звісні всему народови¹⁾. Та вийшло так, що з трьох, про котрих згадує Ейнгард, Етггарда²⁾, Анзельма і Гродланд, заховав ся тільки один і то власне третій в епічній традиції і зробив ся єї незрівняним героєм. Що було причиною сеї дивної нерівності? Правдоподібно те, що першою основою поеми про ронсевальську битву стали ся епічні пісні зложені Гродландовими дружинниками, жибцями французької Бретані; навіть та поема, що дійшла до нас, хоча перейшла через много переробок і підновлень, все таки заховала деякі виразні сліди свого бретонського походження³⁾. В тих піснях Роланд являє ся головною особою дійства; він є сестрінок Карла, начальник задньої сторожі; він лишає ся останній в бою, показавши чудес мужества; перед смертю трубить в ріг з надлюдською силою і тим способом прикликає назад Франків, що вже були перейшли за гори; Карло оплакує єго більше ніж усіх других побитих воєнків.

Жюгледори перенесли „пісню про Роланда“ по за границі краю, в котрім вона повстала; там вона швидко розширила ся, прийавши до себе елементи з разу чужі йїї і набирала чим далі тим більше характеру національного. Певна річ, що тіло вбитого у Ронсевалі графа бретанської маркї справді перенесено до Франції і поховано в Бле, як се розповідає псевдо-Туриі і наша поема; вже в XI. віці показували в Бордо ріг, на котрім мав трубити Роланд перед смертю⁴⁾. Здає ся, що ціла західна Франція приймала участь в розвиваню Роландівської легенди. Особливо ілекано єї в провінції Мен⁵⁾, а пізнійше в Анжу⁶⁾; єї переняли Нормани, у котрих пісня про Роланда около

1) „Dum quae agi poterant in Hispania peracta essent et prospero itinere reditum esset, infortunio obviantе, extremi quidam in eodem monte regii caesi sunt agminis; quorum quia vulgata sunt, nomina dicere supersedi“. (Житєпись Людовіка I, звісна під іменем Астронома лімузінського, напечатана в Пертцovich Monumenta Germaniae historica, Scriptores II, 608.)

2) Власне недавно віднайдено надгробний камінь сего Етггарда і після него можна було означити докладно дату єго смерті на 15 августа 778 р.

3) В поемі згадуєть ся нпр. св. Михайло, поратівник у морських небезпеках (St. Michel de la mer del peril) що натякає на назву бретонського монастиря і відпустового місця Св. Михайла „in periculo maris“. Монастир сей заснований був в VIII в. на самій границі між французькою Бретанією і Нормандією, значить там, де були володіня Гродланда. Бретанцем був також Юм Готіє, згаданий у поемі, а противник, з котрим він беть ся, Маельгут, з назви похожий більш на Кельта, ніж на Сарацена.

4) Ріг Роланда, званий Оліфант, т. є. ріг зі слонової кости, властиво „Слонова кість“, був знаком начальництва і покликком збирати ся в куцу. Ріг показуваний в Бордо був із слонової кости і розколений на дві половини.

5) У Туриіна Роланд не є вже графом маркї бретанської, але графом з Мане і владником Бле.

6) В главі VIII згаданий Готфрід „хорунжий королівський із Анжу“ був справді історичною особою, але жив о цілих 100 літ пізнійше фактів описа-

р. 1066 була вже співом національним¹⁾; розуміє ся, що у властивій Франції вона збуджувала ще більшу впадобу через те, що піднімала почуття національне і вбільшувала повагу королівства. В ту власне добу є еволюції, около половини XI. в. епопея Ронсевальська прийняла, без сумніву десь не далеко від королівської столиці ту форму, котра представляє більше менше спільну основу латинського *Carmen* і французького *Chanson*. Те, що оба ті твори мають спільного, походить ще з XI. віку і є впливом нової переробки старих пісень, переробки, в котрій замітна рука великого, геніального епічного поета. Ще пізнійше, як се побачимо далі, римована редакція повпроваджувала в ту поему нові елементи далеко меншої вартости від давніх.

IV.

Вже в RT (т. є. в тій затраченій поемі, котрої основу передає хроніка псевдо-Турпіна), котрої давні складники взяті з поеми зложеної в X. або навіть у IX. віці, бачимо глибоку перемену фактів історичних. Карло не є вже молодим королем Франків, що ще тільки починає свою славну кар'єру; він є вже „імператором Римлян“, котрий здобув „Англию, Німеччину, Баварію, Лотарінгію, Бургундію, Італію, Бретань і інші краї та незлічені міста від одного моря до другого“ і котрий царює в Ахен. Баски щезли з пам'яті народньої: на Франків нападають Сарацени; вони прикликані зрадою Ганелона; за смерть Франків Карло мстить ся хоч сяк так і то при помочи чуда: бог зупиняє хід сонця, щоб дати Карлови допасти ворогів, котрим на ділі, після автентичних свідощів, ніч допомогла розбігти ся. Отсе в коротких словах той зміст, який мусіла мати давня поема, котрої блідий а декуди пошсований рефлекс дійшов до нас у латинській хроніці. Карло здобув Іспанію крім Сарагосси, в котрій панують два брати Марсиль і Балігант²⁾, під зверхньою владою „адмірала Вавилону“³⁾. Карло шле до них Ганелона з розказом, щоби піддали ся, та Ганелон дає ся їм підкупити і прирікає подати їм спосіб — погубити найліпших воївників Франції. І справді, повернувши до Карла, оповіщає его, що брати піддають ся і спонукує его вибрати ся з поворотом до Франції, лишаючи за собою задню сторожу зложеною з найчільніших баронів і его се-

них в поемі — несумнівний знак того, що й провінція Анжу полишала свої вставки в тій єї редакції, котру маємо під руками. Та головним слідом сего є фігура Тьєррі, лицаря, що мстить ся за смерть Роланда, побиваючи в поєдинку Пінабеля. Сей Тьєррі є, як сказано в поемі, братом графа Анжу.

1) Маємо свідощтва, котрі стверджують, що пісню про Роланда співали вояки Вільяма Завойовника в часі битви під Гастінге. Князь Рішард Норманський введений був, хоч і несміло, в епізод з Балігантом, а навіть у першу часть (глава XII, 4)

2) В латинських текстах Marsirius et Belligandus.

3) „Ab ammirando Babylonis de Perside ad Hispaniam missi“. Під Вавилоном треба тут розуміти Багдад. Бачимо тут неясний спомин про первісну зверхність східніх каліфів над усім музудманським світом, хоча вже в р. 756 Абдераман заснував каліфат у Кордові незалежний від багдадського.

стрінка „Роланда, графа Манса і Бле, Олівера графа Женеви і 20000 християн“. На сю задню сторожу в Ронсевальській долині нападають Сарацени, котрі за наказом Ганелона від двох днів засіли були „в лісах і долинах“. Перший відділ з 20.000 людей вирубали Франки, але коли вони вже втомлені битвою, надходить другий відділ з 30.000 Сараценів, котрий убиває всіх Франків окрім Роланда і кількох інших, що здужали втекти в гори. Сарацени відступають. Роланд, лишивши ся сам, трубить у свій ріг зі слонової кости і збирає християн, числом зо 100, що порозбігались були по горах і на їх чолі виступає, щоб ударити на Сараценів, котрі віддалились уже на милю дороги. Він розбиває їх, змушує до втеки і вбиває Марсіля, та всі его товариші полягли в битві, а він сам пробитий чотирма списами і тяжко поранений ударами каменя. Сам він вертає в долину Ронсеваль аж до входу просямика Сіз, котрим пройшла французька армія і тут зєвівши з коня, лягає на луці, під деревом, близько мармурового каменя. Виймає свій незрівняний меч Дурендаль (в лат. тексті *Durenda*) і попросивши ся з ним тричі трібує зломати его о мармуровий камінь, та все на дармо: меч розколов каменюку, а сам навіть не вищербив ся. Тоді він трубить в ріг, надіючись, що его почують Франки, що вже пройшли гірські просямики; він трубить з такою силою, що у него тріскають жили в шиї і нерви. Карло зачуває се і хоче як стій вертати ся, щоб іти на поміч своїй задній сторожі, та Ганелон вмовляє в него, що се Роланд забавляє ся полюванєм. Та в тій хвили до табору Карла прибуває брат Роланда Бодуен¹⁾, котрий лишив був Роланда в остатній хвили і погнав на его коні²⁾ і оповідає про побите Франків. Як стій уся армія вертає назад.

Тимчасом Роланд, котрий крім ран терпить страшенно від спраги, звертає ся з остаточною молитвою до бога, простягає руки і вмирає. Карло прибуває в Ронсеваль, находить пасаперед тіло свого сестрінка, і оплакує его, потім тіло Олівера і інших; ціла армія наповнює повітре голосінєм. Та Карло каже їм перестати плакати, а йти на здогін поганців; наближає ся ніч, з котрої поганці можуть скористати, щоб уратувати ся від погоні, та бог чудом зупиняє сонце; Карло доганяє поганців над берегом Ебру і вбиває всіх, що ще лишили ся. Вернувши на поле битви Карло каже арештувати Ганелона, против котрого підносять ся багато голосів, що винуватять его в зраді. Рішене віддають на суд божий: в поєдинку бе ся за Ганелона Пінабель, а за Карла³⁾ Тьєррі. Тьєррі вбиває Пінабеля і Ганелона четвертують. Побитих героїв пере-

¹⁾ Роль приписана тут Бодуєнові в деяких поемах сповниє Тьєррі, той сам, що пізніше бе ся з Пінабелем. Псевдо-Турпін мусів знати і сей варіант, бо по его оповіданю швидко після Бодуєна прибігає також Тьєррі, котрий був присутний при смерті Роланда. Ані *Sargen* ані наша „Пісня“ не знають сего епізоду; тут вість передає сам голос Роландового рога.

²⁾ Ані псевдо-Турпін, ані *Sargen* не знають назви Роландового коня, та про те нема сумніву, що назва *Вейдантіф* є давня.

³⁾ Карло вважає ся тут родичем Роланда, котрий задля того шукає підмети за его смерть.

носять у Францію і там хоронять їх тіла: Роланда в церкві св. Романа в Бле, Олівера в Беліні. Меч Роланда завішують над его гробом, его ріг складають в церкві св. Северина в Бордо. Карло вертає до Ахен, де швидко опісля вмирає.

V.

Отсе є найдавійша форма нашої поеми, яка до нас дійшла в оповіданю псевдо-Турпіна. Як бачимо, вона вже дуже далека від тих первісних, найдавійших пісень, з котрих повстала. Та й ся форма з часом дізнавала значних змін і ось ми маємо другу фазу єї розвою, котру нам вказує порівнянє латинського *Carpen* з нашою „Піснею про Роланда“ (RC). Фігури Баліганта тут нема, в Сарагоссі паує сам Марсіль. Коли Карло хоче послати післа, щоб зажадати від него, аби піддав ся, Роланд радить віддати се небезпечне посольство Ганелонowi; з німсти за те і спонуканий дарунками Марсіля Ганелон рішає ся на зраду. Опис битви ще більше далекий від дійсности, ніж у Турпіна. Головний рис дійсного факту, тісне гірське гирло обсажене Басками, котрі заступивши дорогу між задньою сторожею і головною армією Франків вігнали ту сторожу в долину, де вона була обскочена з усіх боків. — сей рис уже перестав бути зрозумілий для людей з рівнин, котрі заховали тільки спомин про високі гори, понурі скали, дивовижні про-smйки яко рами картини. В оповіданє війшов новий елемент — інституція „дванадцяти перів“¹⁾, котрої Роланд є головою. Щоб зрівноважити їх, якийсь незвісний поет деробив епізод з дванадцятьма перами сараценськими під проводом Марсілевого братанка, котрі перед битвою викликають дванадцятьох перів французьких, зводять з ними дванадцять поєдників, у котрих усі гинуть ураз із цілим відрядом війська, що пер-

¹⁾ „Li doze per“, т. є. дванадцять рівних. По оповіданям виходить, що се було немов би братство чи побратимство встановлене між дванадцятьма молодими воеводами в дружині Карла Великого, особливо з погляду на похід іспанський. В найдавійших поемах про інші війни про дванадцятьох перів нічого не чути, тільки пізнійше з них зроблено постійну інституцію. В нашій поемі ті 12 перів називають ся: Роланд, Олівер, Івои, Івуар, Отон, Беренгар, Самсон, Анзеіс, Жерін, Жерер, Енгелер і Жерард з Руссіллоу. Значна часть тих імен являє ся в найдавійших частях епопеї і не являє ся ніде більше крім оповідань про Ронсеваль. Таким способом в інших поемах, де згадуєть ся про 12 перів, замість поданих тут імен находимо деяких інших, більше звісних геройів. Натомісць Жерард з Руссіллоу, здаєть ся, введений був у нашу поему остатнім редактором „Роланда“; є се особа історична, про котру знаємо, що жила за часів Карла Лисого і котра опісля стала ся героєм особної епопеї. Здаєть ся, що редактор „Роланда“ не знав про него нічого крім назви і для того дав ему вмерти у Ронсевалі, що противить ся як епічний традиції, так і історії. В тім братерстві дванадцяти перів можемо замітити три малі тісніші спільки, три пари воєків, що є між собою „побратимами“: Се Івои і Івуар, Жерін і Жерер, Роланд і Олівер (завважмо, що дві перші пари сполучені й матеріально алітерацією їх імен). Побратимство воение (*compaignie* в старо-французькім тексті) було звичаєм німецьким (*Waffenbruderschaft*); до німецької традиції відносить ся й число 12.

ший пішов до битви. По тім ветупі розгортає ся властива битва. Ще один відділ поганців побивають Франки, та на его місце приходять третій; помімо страшного числа ворогів Франки не перестають бороти ся, та число їх вменшує ся що хвиля. Швидко їх лишило ся вже тільки 60. Роланд трубить в ріг; Карло почувши сей голос вертає поспішно; про Бодуена нема й згадки. Перед приходом армії Олівер, котрий wraz із Роландом і Турпіном лишив ся при житю з цілої дружини, паде в битві. Сарацени втікають, лишаючи Роланда й Турпіна ¹⁾ панями поля. Роланд вишукує тіла одинадцяти перів і складає їх перед умираючим архієпісконом, котрий їм уділяє остатнього благословенства; се епізод, що поветав очевидно в індивідуальній уяві якогось рапсода Роланд тратить притомність в наслідок ран, утоми і спраги, що его палить. Турпін добуває остатніх сил, щоб із поблизького потєка принести ему води в шоломі, та в пів дороги сили его опускають, він умирає, а Роланд прийшовши до себе, встигає ще покласти его гарні білі руки на-в-хрест на его грудях і відмовити над ним похоронне „голосіне“. Опісля і сам він паде землілий. Один Сарацен, думаючи що він умер, хоче відібрати ему меч, але Роланд прокидає ся і розбиває ему голову ударом свого слонового рога, котрий від того й розколов ся. Надармо він тричі силкуєть ся зломати Дурендаль. Попрощавши ся з усіми, котрих любив, зі своїм володарем, з солодкою Францією, з товаришами, пригадавши свої труди і пригоди воєнного житя, вмирає, а ангели заносять его душу до бога. Тільки тепер прибуває Карло у Ронсеваль і находить самі труни. Дякуючи чуду розказаному вже в RT він допадає недобитків сараценської армії і січе їх на шутки. По подинку Тьеррі з Шінабелем Ганелона четвертують тутже в Ронсевалі. Тіла Роланда, Олівера і Турпіна забирають у Францію, а Карло вертає до Ахен.

(Конець буде.)



¹⁾ Нема сумніву, що вже в RT Турпіна находив ся в числі борців убитих у Ронсевалі, та редактор хроніки, котру він підсунув під его імя, натурально мусів его усунути з того числа.

Від Бога вість приносить Гавриїл :
 „Час, Карле, знов тобі збирати сили
 І йти чим скорше в Біжську землю з ними
 Цареві Вівієнови на поміч.
 Єго невірні в Імфі облягли.
 Всі вірні кличуть там тебе; спіши!“
 Карло цілком туди вже йті не хоче.
 „За щож мене карає Бог-Отець?“
 Рве бороду Карло і плачуть очи.
 Тут пісни вже Турбьодовій кінець.

Із французького переклав

Василь Щурат.



„Пісня про Роланда“.

Статя Гастона Парі.

VI.

Такий був стан нашої поеми, коли вона дійшла до рук остатнього редактора, того, котрому ми маємо завдячити поему доховану до нашого часу (R). Він задержав найбільшу часть старої поеми, але розширив її значно і в многих місцях поробив глибокі зміни. Зараз на початку, замість того, щоб Карло мав посилати візване Марсілеви упоминаючи єго до підданя, що було би природнійше, він оповідає, що Марсіль, затривожений побідами Карла (котрий отсе вже сім літ пробуває в Іспанії і здобув мало що не весь край) висилає до него післанців обіцяючи піддати ся, та се тільки в тій ціли, щоби позбути ся Франків із краю, бо Марсіль, хоч дає їй закладнків, та зовсім не думає додержати слова. Щоб заключити мир предложений таким робом, Карло, без очевидної потреби, висилає Ганелона до Сарагосси. Здасть ся, що наш поет наслідував тут один уступ, що відносить ся до давнійшої части переказів епічних про війну в Іспанії, і ся досить нещаслива інновація ввела деяке баламутство в цілу першу часть експозиції поеми. Коли діло доходить до вибору післанця, що має йти до Марсіля, Роланд офірує ся перший; за ним чинять те саме Турпія,

Олівер і Найм Баварський; із сего видно, що коли в кінці Роланд вказує на Ганелона, то чинить се з поважання до его спосібности, а не з ненависти до него, як про се запевнює Ганелон. Ганелон виступає тут перший раз як вітчим Роланда і сей родинний їх зв'язок є одною з причин ненависти, яку має він до Роланда.

Ще не дійшовши до Сарагосси Ганелон дає ся на підмову хитрим словам Марсілевого посланця, з котрим разом йде дорогою. Помимо сего новий редактор задержав із старої поеми сцену вивозу Марсіля іменем Карла (хоча сей вивоз подвійно стратив усяку рацію істнованя), при чому бутна его постава мало що не доводить его до загибелі.

Найважніший додаток нової редакції поеми (R) находимо в початку опису битви, і хто зна, чи сей додаток своїм дійсно поетичним характером не причинив ся більше ніж усі прочі і не причинюєсь доси до великої популярности поеми. Є се сцена, де Олівер, що з вершка скали побачив величезну армію поганців надходячу долиною, звиває Роланда, щоби затрубив у ріг і таким робом спонукав Карла до повороту, а Роланд не хоче сего зробити з гордості, задля родинної честі і надмірної певности своїх сил і таким способом стає ся причиною нещастя, в котрім врешті гине й сам з усіма своїми товаришами. До сеї сцени поет додав пізніше другу подібну, де Роланд врешті рішає ся затрубити в ріг а Олівер відраджує се ему.

В цілій поемі Олівер займає обік Роланда дуже видне місце, яко-го не мав іще в такій мірі ані в RT, ані в RC; оба герої є не тільки військовими побратимами, але Роланд є нареченим Альди, сестри Олівера, котра пізніше, в Ахен, получивши вість про смерть свого судженого, і сама паде трупом при ногах Карла. Саме оповіданє про битву є, здаєть ся, найменше підновленою частиною старої поеми; та все таки є в нїм деякі уступи, котрі мусимо приписати пошому редакторови, а поперед усего гарні вірші про „великі жалощі“ всієї природи по смерті Роланда. Карло нівечить Сараценів, що втекли з Ренсваля; та сеї піжсти ему мало, він доходить аж до Сарагосси, де схоронив ся Марсіль, смертельно ранений Роландом, але не вбитий на місці, як се ми бачили в RT і RC. Карло здобуває Сарагоссу, Марсіль умирає, а его вдову Брамїмунду, котра вже в RC звичаєм усіх сараценських царівен у старій французькій епіці, являла ся прихильною до християн, ведуть у Францію, де вона добровільно вихрещує ся. По похороні Роланда, Олівера і Турпіна в Вле Карло вертає до Ахен, і тільки тут, перед урочистим судом, розсуджує ся вчинок Ганелона. Автор R змінив таким робом давнє оповіданє, щоби розвести перед нами картину великого цісарського двора і вилести в цюкаранє зрадника, котрого так нетерпливо дожидають слухачі, як найбільше подробиць і урочистих церемоній. Остаточно судді скликані Карлом, перелякані погрозами Ганелонових свояків, увільнюють его від закиненої ему вини і Карло в розпучі не находить ніякого способу, щоби помстити свого сестрінка. Тоді Тьеррі з Анжу, один із суддів, признає его винуватим, убиває в поєдинку Пінабеля і таким способом доводить до того, що Ганелона

видають на заслужену кару смерти. Карло надіє ся хоч тепер мати троха супокою і відпочити, коли нараз ему являє ся в сні ангел Гавриїл і наказує ему іменем божим лагодити ся на нову війну. Таким способом автор R звязав свою поему з якоюсь іншою, без сумніву ним самим скомпонованою або переробленою, котра однак не дійшла до нас.

VII.

Пізнійше від сеї редакції, котрої зміст в головних обрисах ми отсе подали, або може й рівночасно з нею, та без сумніву осібно від неї якийсь незвісний поет скомпонував поему, в котрій він приписав Карлови ще більше блискучу пімсту за ронсевальську поразку, ніж се було вчинено в R. В тій новій poemі Марсієль являє ся вассалом Баліганта (імя вяте із старшої традиції), адмірала Вавилону і зверхника всіх поганців. Покликаний Марсієлем на поміч ще поприході Франків до Іспанії Балігант прибуває аж по сімох літах саме в тій хвили, коли після хвилевої побіди Сараценів у Ронсевалі на них упала страшна поразка. Він піднімає відвагу Марсієля, що лежить у Сарагоссі на ложі болісті і визиває Карла, занятого похоронами погибших у Ронсевалі, до остатнього і рішучого бою, в котрім усі сили „поганства“ стають супроти всіх сил христіанства. Ся боротьба дає співакови нагоду до цікавого основаного в великій части на дуже давніх переказах, вичисленя всіх тих народів, котрі по думці співака були піддані Карлови, а також усіх тих, котрих загально називано поганцями і вважано ворогами Франції і христіанства. По кровавій битві, котра довго не переважувалась ні на сей ні на той бік, Карло при помочи ангела вбиває Баліганта в поєдинку і право христіан одержує від бога блискучий триумф.

Затрачений рукопис, від котрого походять (крім кінцевих римованих підновлень, гл. далі) всі доховані до нас рукописі епопеї про Роланда, вилів, хоч і доволі незручно, поему про Баліганта в текст „Пісні про Роланда“, не вважаючи на те, що між обома поемами є деякі суперечности; таким способом обі поеми злучені в купу перейшли у всі пізнійші копії, переробки і переклади. Хоча зложена зорсім окремо від R і дуже правдоподібно зовсім іншим автором, ся поема також не є позбавлена стійности і в многих місцях відзначає ся навіть стилем більше поетичним, ніж сама епопея, в котру ві опісля вплетено.

VIII.

Редакція „Пісні про Роланда“, зложена в віршах з ассонансами замість римів, від котрої пішли ріжнородні пізнійші парості, не могла бути давнійшою як друга половина XI. віку. Се потверджують крім язових вказівок також многі історичні натяки, виведене в повісти на сцену осіб, що жили в X. віці, нпр. Рішарда Нормандського, Готфріда з Анжу „хорунжого царського“ і т. і., згадка про Оріфлам, про рабу-

ханічними способами перемінювати бодай для ока французькі ассонанси на рими; впрочім рукопис сей подає нашу поему в рецензії значно відмінній від тої, яку має рукопис оксфордський. Що до підновлень і перекладів, то розуміє ся, що коли вони досить часто можуть нам бути підмогою при віднаходженню затраченого зміслу в обох рукописах писаних ассонансами, то про самі вираженя оригіналу вони хіба в дуже внемкових разях можуть нам дати докладні вказівки. Таким робом приходить ся відтворювати первісний текст тільки при помочи конектур більше або менше правдоподібних, а в деяких місцях ми мусимо попросити ся з можливістю відтвореня тексту тої редакції, котру ми назвали R, в такій формі, яку надав їй було єї автор. Та про те можемо сказати, що сумніви відносять ся тільки до певних відтінків языка, до точок підрядної ваги і що загалом, дякуючи поперед усього оксфордському рукописови, ми можемо відтворити текст дуже зближений до того, який находив ся в тім затраченім рукописі, з котрого пішли всі інші парості.

IX.

Чи автор або радше переробщик поеми, поміщеної в тім затраченім рукописі, був особою духовною? Се видає ся не дуже правдоподібним. Правда, він знає назви Юнітера і Аполлона, з котрих він поробив злих демонів ¹⁾, знає деякі уступи з біблії, уживає досить многих учених слів, та все те не переходить по за границі того знаня, яке міг мати жонглер, що одержав яку небудь науку, а він мусів єї одержати, сли міг сам списати свою поему. Як на свої жерела він вказує на „стародавні дії“ на „Geste Francor“ (Gesta Francorum), на повість, котру мав списати буцімто святий Жіль із Прованс ²⁾; та всі ті вказівки непевні і фантастичні. Коли б автор був священником, то був би заглянув до інших латинських жерел і ті були б полишали сліди в єго ділі. Дух, котрим пронята єго поема, се дух наскривз войовничий і феодальний; коли декуди він видає ся дуже пронятий ідеєю релігійною, так се тільки для того, що в загалі тодішні люде були глибоко релігійні; та клерикального в нім не находимо нічого і тим різко відріжняє ся наш поет від редактора хроніки Турпіна. З другого боку можна бути певним, що він знав духовний побут, може розпочав був науку, щоб і самому стати ся духовним, та швидко подав ся на інший хліб ³⁾.

¹⁾ Автор „Баліганта“, загалом більше вчений ніж автор R., знає навіть Віргілія і Гомера, але тямить про них те тільки, що се були дуже стародавні особи.

²⁾ На ділі св. Жіль (Gilles) жив на 100 літ перед Карлом. Легенду про сего святого і єго мнїми зносини з великим імператором гл в книжці „Vie de saint Gilles par Guillaume de Berneville, publiée par G. Paris et A. Bos. Paris 1881“

³⁾ Се мусіла бути звичайна дорога для більшої части жонглерів. Для їх ремесла треба було мати певну елементарну освіту, котрої в ту пору набирали ся окрім синів великих панів хіба ті молоді люде, що були призначені до духовного стану.

Як ми вже бачили вище, автор сей не був простим переробником поеми; ему треба приписати деякі уступи, що належать до найефектовніших в цілій епопеї. Щільнучи про відновлене та прикрашене цілості він полишив не одну суперечність у подробицях. І так на початку поеми Марсіль заявляє, що не має більше війська, а швидко опісля виражає величезну армію; его вуйко Каліф з початку грає видну роль а опісля щезає зо сцени; для ствердження мнимого мира з Карлом Марсіль дає закладників, про котрих опісля нема ніякої згадки; характер Ганелона виявляє, як ми вже бачили, яркі неконсеквенції; до стародавньої географії епічного переказу, вірного споминам про дійсні відносини, домішано виображення фантастичні і т. д. Майже завжди можна зрозуміти, що було причиною тих суперечностей: се бажане виставити як найліпше сю або ту подію, а особливо — зробити більше драматичною сю або ту подробицю. Поет, впрочім зручний і певний своїй силі, для хвилевого ефекту, котрий хоче осягнути, тратьє з очей цілість композиції.

Та все таки ся композиція, загалом беручи, є добре обдуману і навіть дивно сіметричну. І так три битви, в котрих виступає Роланд зі своєю дружиною, складають ся з поменших поєдинків, котрих у одній битві є як раз тільки, як і в другій і в третій. Жива, людська правда і різнородність подробиць раз у раз посвячують ся або підпорядковують ся загальній ідеї, що лежить у основі цілої поеми, ідеї боротьби христіан з Сараценами під проводом Франції. Характери проведені через довгу попередню традицію, заокруглили ся так, що стали типами. Безсумнівна вмільсть, котра проблискує в сьому ділі, має вже всі основні признаки французької штуки, і епопея XI. віку в многих точках своєю концепцією і виконанем пригадує найклясичнійші французькі трагедії. Дійство майже всюди не оповідає ся, але виводить ся перед очи слухача; вся поема, се тільки ряд картин; майже всі дієслова є в часі теперішнім.

Строфи (по старофранцузьки *laisses*) сполучені ассонансом, бувають не однаково довгі, та все ж таки не дуже нерівномірні; пересічно на одну строфу приходить ся 15 рядків. Кожда строфа становить найчастійше для себе цілість, малює одну цілу сцену, одну окрему картину і тільки рідко має з попередньою і слідуючою такий тісний звязок, як ми привикли стрічати в пізнійших поемах. Можна сказати, що в Пісні про Роланда оповідане поступає не такою широкою та непереривною течією, як у гомерівських епопеях, не такими лагідними і рівними резмахами крил, як в Пісні про Нібелюнгів, але рядом слідуючих по собі вибухів, що завжди коротко тривають і онять раптовно слідують один за другим. З погляду на саму форму годі відрізнити часті давнійші від пізнійших, та все таки без сумніву, як ми вже сказали, треба вважати центральне ядро поеми, оповідане про битву в Ронсевалі, за найвірнійше заховану частину давнійшої поеми, за часть давнійшу від усього того, що тепер находить ся перед нею і по ній.

Стіль пісні є простий, сильний, виразистий; не хибує ему в многих місцях ані величності ані чутя; та про те він не блискучий, без

відтінків, без правдивої поетичності і зовсім не гоняє ся за ефектами; він не є ані плоский ані розлізлий, як у многих пізніших поемах, та все таки можна сказати, що він є млявий, монотонний, троха сухий. Бракує ему образности; в цілій поемі находимо всего тільки одно порівнянє, та й те не є ані оригінальне, ані живцем підхоплене з дійсности (Як олень той тікає перед псами, Так від Роланда геть біжать поганці). За то в Роланді находимо вже багато готових формул, наслідє давнійшої епопеї, котрі влекшують поетови висказ его думок, та дуже легко роблять той висказ банальним і дуже часто не дозволяють поетови бачити безпосередно і з особистим відчутєм ті річи, котрі хоче малювати словами.

Від давнійшої поезії походить також без сумніву ще одна фігура, котрої автор уживає інколи дуже щасливо і котру находимо також у найдавніших *chansons de geste*, троха пізніших від нашої: є се повторене того самого оповіданя, тої самої картини, тої самої розмови в інших ассонасах і так нпр. Роланд умираючи три рази сплукє ся зломати свій меч і т. д. Декотрі з тих повторень, котрих не находимо у всіх рукописах, були, здаєть ся, додані якимось пізнішим співаком або походять із інших редакцій поеми: і так у двох епіоках, що слідуєть одна по другій в оxfordськїм рукописі Роланд зовсім не однаково приймає предложене Ганелона, щоби ему повірити провід задньої сторожі; Карло, уявляючи собі на перед своє сумне житє у Франції по смерті свого сестрінка, уміщує сцену тої картини, котра рисує ся перед ним, раз в Ахені а раз в Лаоні, хоча сі дві столиці каролінгського королівства належать до двох відрубних епох.

По поводу Пісні про Роланда далась би ще піднести незлічима сила питань, котрих критика мабуть ніколи не повияснює всіх. Ані про вітчину ані про дату редакції, з котрої дійшли до нас ріжні рукописі і переклади вказані висше, ще й лоси між ученими нема цілковитої згоди. Зводячи в купу те, що було сказано висше, можемо признати найбільше правдоподібним те, що наша редакція повстала на основі поеми первісно зложеної у французькій Бретані, пізнійше перероблюваної за кількома наворотами в ріжних частях західної Франції, а котрої остатнім автором чи впорядчиком був якийсь „Француз із Франції“, котрий мусів викінчити своє діло, проняте широко-національним духом, в часі панованя Пилипа I.

Помимо хиб композиції, що були наслідком повільного поставаня поеми, і недостатків виконаня, котрих ми не старали ся закривати, „Пісня про Роланда“ все таки являє ся величним памятником французького генія, з котрим не може порівняти ся ніякий памятник у інших сучасних народів. Він виявляє нам перед звиш 1000 літами таке могуче і високе чутє патріотизму, про котре незраз так і хочеть ся сказати, що воно далеко ближше до наших часів, виявляє таке почутє національної єдности, якого тоді не посідав жаден другий народ і котре переходячи чим раз більше з поля ідей у дійсність стало ся основою сучасної Франції. З сими почуттями вяже ся як основний тон вітхненя нашої поеми найчистійше почутє обовязку і горячий, майже пересадний,

але тим більше зворушуючий культ лицарської честі. В своїй поєдинчій і навіть троха сухій величності, в своїй концепції виключній і майже відірваній від життя, в своєму чуттю здержанім, але часто проймаючим наскрізь нашу душу, в своїм високім уже розуміно штуки епічного представлення поема про Роланда являє ся нам не тільки першим, але найчистішим національним витвором французької штуки. Вона стоїть при самім початку тої дороги, при котрій на протягу вісьмох століть здвигають ся пам'ятники французької літератури немов високі, масивні луки, — дороги тісної, коли хочете, та про те величньої, котрою не може ніхто пройти без подиву, пошани і без піднесеня духа.

X.

Римована редакція дає підставу до піднесеня многих питань, на котрі трудно відповісти, та котрі впрочім не так то й важні. Перша часть поеми в тій редакції дійшла до нас у двох переробках: одна захована в однім рукописі в Венеції і в однім в Шатору у Франції, а друга в однім рукописі в Парижі, в однім у Ліоні, однім у Кембріджі у Англії і один відривок лотарінгський.

Та і в сій остатній групі є значні різниці в подробицях, хоча обі ті переробки мають багато і то обширних уступів спільних, так що можна їх уважати впливом з одного жерела, що походить не далі як з початку остатньої третини XII. віку. В основній части поеми римована редакція ограничує ся майже на тім, що ассонанси оригіналу перероблює на рими ¹⁾, нераз досить незручно; відси походить ненастанне розводнюванє і значне ослабленє стилу. Надто в тій редакції находимо деякі нові додатки, також зі шкодою для цілости, так нпр. опис узброєня дванадцяти перів, досить нудний, втручений в середину оповіданя про битву в Ронсевалі.

Конець поеми в римованій редакції, здаєть ся, не є переробкою з ассонансів; він дуже значно різнить ся від тої редакції в ассонансах, котрої найстарший тип маємо в оксфордськім рукописі. Та різниці ті, звісно, не промовляють на користь римованої редакції. Коротенька а так ефектовна сцена смерти Альди тут перенесена до Бле, перед гріб Роланда і з неї зроблено довге оповіданє мелодраматичне і без правдивого чутя. Особливо процес і смерть Ганелона тут розширені в спосіб зовсім не вдатний. Та про те за римованою редакцією старша редакція в ассонансах попала в забутє; але й римована редакція своєю чергою не дуже довго тишила ся популярністю. Її переписувано

¹⁾ Різниця між ассонансами і римами така, що коли в перших вистарчає схожість остатньої голосної, в других треба схожости не тільки голосної, але й шестестозвука одного чи кількох, загалом цілого остатнього складу. Так нпр. у нашій мові гість, кінь, звір, гріх будуть ассонанси, а гість і кість, кінь і тнь, звір і не вір будуть рими.

ще в XIV. в. (рмп. ліонський), а в Англії ще і в XV. в. (рмп. кем-бріджський) та у Франції й вона попала в забуте, коли там для роз-
 ривки великих панів почали перероблювати на прозу старі „chans-ns de
 geste“, котрі ще до того часу тішили ся популярністю. Щоб увіковіч-
 нити спомини про битву в Ронсевалі, котрої головний герой завсїгди
 ще не перестав бути вельми популярною фігурою, перекладачки взяли
 поему в XIII. або XIV. віку „Le Gaiien“, в котрій епізод про ронсе-
 вальську битву опетий був мабуть на якїмось жерелі незалежним від
 „Пісні про Роланда“; сей уступ із тої поеми, безмірно меншої поет-
 ичної стійности від нашої епopeї, переведений був із віршів на прозу
 в половині XV. віку, при кінці тогож віку був видрукований і від то-
 ді аж до наших часів передруковував ся безконечне число разів як
 одна з „книжок людових“, що входять у склад тзв. „Bibliothèque
 bleue“. Треба додати, що ті прозові романи, з разу призначені для
 висших верств, перейшли з часом у дешевих друках і остали ся довгі
 віки виключно лектурою простого люду. Інші подібні книжки репроду-
 кували переклад Турпінової хроніки, котру Ватландець Жан Баніон
 (XV. в.) випів у прозову переробку „Фіерабраса“, що був друкований
 від тоді незлічиму силу разів не тільки по французьки, але також по
 англійськи, по іспанськи і по німецьки.

Впрочім стародавня поема про Роланда і без того мала величезне
 поводжене за границею. Головно через неї французька епopeя прони-
 кла до ріжних країв християнської Європи, де Роланд в середніх ві-
 ках був так само популярний, як і у Франції, а в деяких із них він
 не стратив своєї популярности і до наших днів. Ми згадали висше,
 що вже в р. 1133 під Конрад переробив єї на німецьке; поема Конрада
 написана віршами з ассонансами, пізнійше була підновлена і переведена
 на вірші римовані а далі за кількома наворотами на прозу і дякуючи
 їй а також хроніці Турпіна імя Роланда, особливо в долишній Алле-
 манії, стало ся типовим іменем героя і сторожа справедливости; ось чо-
 му в многих містах сеї околиці, починаючи від XIV. в. ставлено статуї
 Роланда як символу справедливости цісарської або муніципальної.
 Не менше великою була популярність Роланда і в Нідерландах; кни-
 жечка, котра в значній часті опирає ся на стародавнім наслідуваню
 французької „Пісні“, є там ще й доси улюбленою лектурою простолю-
 дя. Те саме бачимо і в краях скандинавських, дякуючи пере-
 робкам давнього норвегського перекладу нашої поеми на вірші з асо-
 нансами.

В Англії помімо дуже тісних звязків з Францією легенда про
 Ронсеваль не пустила глибокого коріння від часу згаданої вже висше
 поеми в XIV. в.; та про те й там Роланд славлений був у інших тво-
 рах, наслідуваних із французького, а інституція дванадцяти перів дала
 англійському язику слово „dozener“, приложене тільки до одного
 з поміж них — найліпший доказ того, що наша епopeя колись широко
 звисна була між англійською публікою та заравом давала причину до
 ріжних непорозумінь.

Тисячами різних доріг переходила традиція про ронсевальську битву до Італії і стала ся в кінці жерелом знаменитої поеми Пульчі „Morgante“, що основана була на давнішій „Rotta di Roncesvalle“. Відомо, якої переміни, несподіваної та забавної, дізнав тут поважний суджений гарної Альди: дякуючи особливо геніальній поемі Аріоста „Orlando furioso“ ім'я палядіна розславило ся по всій Італії, а єго пригоди більше або менше фантастичні в многих околицях, а особливо в Сіцилії, достарчили тем до людových драм, на котрі народ глядить з великим уподобанєм.

Та найоригінальнійший, хоч у деяких фазах ще не прояснений був розвій Роландівської традиції в Іспанії. Перенесена на той бік Піренейів „Пісня про Роланда“, де звеличано факт що став ся на одній із іспанських доли, розбудила зразу живий ентузіазм, а пізнійше протести подіктовані почутєм національним. Наслідуванєм і то високо поетичним нашої поеми явили ся романси про Сіда (Cantares del Sid), та обік того й сама поема була основно перероблена; іспанський патріотизм впровадив до неї нову фігуру Бернарда дель Каршіо, котрий являє ся зразу сушірником, а далі противником і побідителем Роланда. Всі оті супереччі течії находимо в романсах XV. в.: в деяких із них бачимо зостанки давніших „cantares de gesta“, укладаних на взір французьких „chansons de geste“. Декотрі романси величають поразку Франків у Ронсевалі як національний триумф, а другі оплакують єї з чутєм подіктованим французькою поемою. Подібні, хоч не так різко зазначені факти стрічаємо і в Португалії.

Се величезне розширене „Пісні про Роланда“ за границею, сей вплив, який вона мала на многі літератури, се також моменти, котрих не слід маловажати при оцінюваню сего твору. Вони допомагають нам зрозуміти докладно єго незрівнану величність і внемкову важність, основану не тільки на висоті єго вітхненя але також на тому, що ідеал посвяченя, вірности, відваги і чести воплочений в тій поемі а витворений у феодалній христіанській Франції став ся через неї ідеалом чільних верстов усеї Європи і на довгі часи запанував як образ найвисшої досконалости не тільки в поезії, але також у особистих, практичних змаганнях усякої людини.

